

ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ОСОБЛИВОСТІ

Розглянуто поняття трансформації та соціальної трансформації. Досліджено взаємозв'язок між соціальною та політичною трансформацією. Визначено специфіку сучасних політичних трансформаційних процесів.

У світі, що глобалізується та швидко змінюється, зростає увага до концептуалізації сучасних трансформаційних процесів. Особлива актуальність цієї проблеми для нашої держави полягає в тому, що процес переходу від радянського авторитаризму до демократії від-

бувається саме у вигляді комплексної трансформації усіх сфер життя суспільства – а разом з тим, протягом останніх 20 років цей процес іде складно, суперечливо, неоднозначно, особливо в політичній сфері. З огляду на це, дослідження політичної трансформації у її взаємозв'язку з трансформаційними процесами у цілому є важливим науковим і практичним завданням.

Аналіз досліджень та публікацій, у т. ч. останніх, лише підтверджує актуальність питання. Щодо проблеми опанування загальної і локальної специфіки сучасних трансформаційних процесів, серед зарубіжних авторів, наукові здобутки яких вплинули на розробку даного напрямку, виділяються праці таких авторів як: Г. Бергер, М. Веййорка, К. Девіш, Р. Інглегарт, Г. Колодко, О. Мотиль, А. Ослунд, Т. Парсонс, Н. Смелзер, А. Турен, Ю. Хабермас, Ф. Хайек, П. Штомпка.

На розробку проблеми з'ясування змісту та спрямованості сучасної трансформації соціальних та політичних систем пострадянських країн справили вплив західні вчені З. Бжезінський, Е. Вайнінг, Д. Веймер, С. Дубе, А. Ронатас, С. Террі, Х. Тіммерман, Р. Шварценберг. До найбільш масштабних досліджень, що впливають своїми ідеями на з'ясування специфіки змін на пострадянському просторі і в Україні зокрема, належать праці В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка та ін.

Отже, проблематика цього напрямку знайшла своє втілення:

- у різнобічній характеристиці понять «політична трансформація», «трансформаційний період», «трансформаційний процес»;
- у викладенні основ теорії трансформаційних процесів, особливостей впливу політичної трансформації на розвиток суспільства і специфіки регулювання трансформаційних процесів у сучасному світі;
- у висвітленні ідеологічних підходів до розуміння політичної трансформації як модернізації і характеристиці основних моделей перехідного розвитку в різних країнах світу.

Разом з тим, можна виділити і невирішені або недостатньо вирішені частини загальної проблеми, котрим присвячується стаття, та поставити відповідні завдання. Серед них – уточнення понять трансформації, соціальної трансформації та політичної трансформації у їх взаємозв'язку та взаємозалежності, визначення місця політичної трансформації у структурі соціальних трансформацій, аналіз особливостей процесу саме політичної трансформації.

Виходячи із необхідності всебічного аналізу проблеми трансформації політичних систем, поняття «трансформація» доцільно розглядати у широкому контексті. Його осмислення здійснюється засобом побудови нерозривного, побудованого за принципом «від

загального до особливого», типологічного ряду «трансформація – соціальна трансформація – політична трансформація – трансформація політичної системи».

Таке розуміння вимагає окремо зупинитись на розгляді типів трансформаційних процесів, відносно яких трансформація політичної системи виступає як «особливе» по відношенню до «загального». Це стосується у першу чергу поняття соціальної трансформації, що являє собою специфічний різновид соціальних процесів.

Соціальні процеси бувають спрямованими та неспрямованими. Спрямовані процеси можуть бути поступовими (лінійними) та нелінійними. Якщо вони проходять через подібну послідовність необхідних стадій, вони називаються однолінійними (односпрямованими). Якщо ж процеси проходять по кількох альтернативних траєкторіях, пропускають одні стадії, затримуються на інших або долають у своєму перебігу нетипові стадії, тоді вони називаються мультигілінійними.

Протилежністю лінійних є процеси, які передбачають якісні стрибки або прориви після довгих періодів кількісного зростання, проходячи специфічні пороги. Такі процеси називаються нелінійними (наприклад, зміна суспільно-економічних формацій, за К. Марксом).

У свою чергу, неспрямовані процеси бувають трьох типів: одні мають випадковий, хаотичний характер; другі наслідують моделі, за яких стадії повторюються за типом замкненого циклу; в тому разі, якщо процеси подібні, але розрізняються за рівнем складності, слід вести мову про третю модель – спіралі або відкритого циклу.

Наступний важливий критерій, за яким розрізняються типи соціальних процесів, пов'язаний з рушійними силами, що криються за ними, з причинними факторами, що приводять їх до руху. Основне питання полягає в тому, чи знаходяться вони всередині самого процесу, чи діють ззовні. У першому випадку йдеться про «ендогенний» процес (з іманентною внутрішньою причиною), у другому – про «екзогенний» (із зовнішньою причиною). Ендогенні процеси розкривають потенційні можливості, властивості та тенденції, які містяться всередині реальності, що змінюється; екзогенні – реактивні й адаптивні – є відповіддю на виклик (стимул, тиск) ззовні. Поділ між екзогенними та ендогенними процесами визначається рівнем аналізу [1, с. 41-42].

Нарешті, можна виділити спонтанні та сплановані процеси. Перші виникають як приховані сукупності численних індивідуальних дій, викликаних різними особливими причинами і мотивами, що мають мало спільного з процесами, які стали їх наслідком. Другі ініціюються, контролюються і управляються владними структурами та найчастіше втілюються в життя через законодавчі акти.

Серед численних версій щодо причин та рушійних сил соціальних трансформацій виділяються дві основні. Прибічники першої роблять акцент на матеріальних процесах, породжених жорстким технологічним, економічним, екологічним або біологічним тиском. Представники другої вважають, що незалежну причинну роль відіграють ідеологія, релігія, етика тощо, тобто ідеальні процеси. Зараз існує тенденція уникати такого поділу і розглядати причинність як взаємодію багатьох сил та факторів – матеріальних, ідеальних або якихось інших. Причому, жоден із них уже не кваліфікується як кінцева причина соціальних трансформацій.

Разом із цим, деякі соціальні процеси призводять до фундаментальних нововведень – виникнення абсолютно нових соціальних умов, станів суспільства, соціальних структур і т. ін. Відповідно, трансформація являє собою процес, що суттєво відрізняється від соціального репродукування. «Репродукування» є сукупністю компенсаторних, адаптивних, гомеостатичних, урівноважуючих або підтримуючих процесів, які в результаті забезпечують пристосування суспільства до умов оточення при збереженні першого в практично незмінній формі. Репродукування знаходиться в центрі уваги класичного структурного функціоналізму, що виходить з таких передумов, як стабільність, соціальний порядок, гармонія, консенсус і рівновага. Розширене та звужене репродукування означають кількісне збільшення чи зменшення без фундаментальних якісних змін. «Трансформація» має місце тоді, коли окрім кількісних спостерігаються і базові якісні зміни. Головні риси трансформації, що відрізняють її від інших форм соціальних змін (революції, реформ тощо), – це: а) спрямованість на зміни не окремих сторін, а сутнісних рис, що визначають соціетальний тип суспільства; б) поступовий та відносно мирний характер протікання; в) незворотність, протяжність та глибина аномії, що обумовлюється випереджаючим розпадом старих суспільних інститутів порівняно зі створенням нових; г) принципова залежність протікання і результатів процесу від діяльності й поведінки не лише правлячої верхівки, але й масових суспільних груп; д) слабка керованість і передбачуваність процесу, важлива роль стихійних елементів розвитку, невизначеність його результатів [2, с.133].

Трансформація може означати і зміну структури, що супроводжується істотною модифікацією всієї сітки взаємозв'язків її елементів, і зміну функцій з важливою модифікацією в діях системи або поля. Такі зрушення торкаються основи соціальної реальності, трансформують її сутнісну якість. Трансформація – це «зміни чогось», а репродукція вказує в основному на «зміни всередині чогось» [1, с.40].

Отже, на думку автора, оскільки трансформація є однією із форм соціальних процесів, вона (як показано вище) може бути спрямованою або неспрямованою; екзогенною або ендогенною; спонтанною або спланованою. При цьому, однією з пасток, яка переслідує дослідника процесів соціальної трансформації, є прихильність до ідеї стадіальності історичного процесу – і до відповідного тлумачення соціальної дійсності.

Ця ідея походить від старозавітно-давньохристиянської лінійної (з есхатологічною перспективою) парадигми сприйняття часу і є традиційною для сучасності, незалежно від того, чи ґрунтується вона на релігійному чи атеїстично-гуманістичному світосприйнятті [3, с.41]. При цьому, вона провокує апіорну недовіру до емпіричних фактів, які свідчать про неспрямований або спонтанний характер тих чи інших соціальних процесів, зокрема трансформаційних.

Трансформаційні соціальні зміни становлять собою досить специфічний клас змін, що відбуваються, як правило, у кризові епохи, набувають по суті системних якостей і охоплюють усі сфери суспільства, всі його соціальні структури, діяльність усіх соціальних інститутів. Власне, саме такими і є сутнісні риси соціальних трансформацій на пострадянському просторі. Існуюча соціальна система втрачає сталість і стабільність, вступає в період нерівномірних взаємодій, починає відчувати внутрішні та зовнішні зміни, тиск, сума яких у певний момент перевищує припустимий для неї максимум напруги. В такому випадку різноманітність різноспрямованих змін та дій соціальних суб'єктів породжує масу випадкових наслідків, суттєво ускладнює траєкторію системи, а поведінка останньої стає непередбачуваною. На нашу думку, в такій ситуації стає можливою лише статистична, імовірна фіксація поведінки системи. У багатогранну систему соціальних трансформацій входять зміни політичної та державної системи, перетворення централізовано керованої та планової економіки в економіку ринкового типу, поява нових соціальних прошарків (підприємців, фермерів, менеджерів тощо), виникнення нових правових механізмів соціального та державного регулювання, заміна старої ієрархії цінностей та життєвих орієнтацій на нові типи цінностей і стандарти поведінки, інтенсивна сакралізація суспільства, обумовлена зростанням ролі релігії та церкви, всезростаюча поляризація інтересів, соціальних позицій, політичних та соціокультурних настанов різних соціальних груп суспільства.

Соціальна трансформація виступає як обумовлена зовнішніми факторами та внутрішньою необхідністю поступова, не пов'язана зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальна та відносно

швидка зміна соціальної природи суспільства, або його соціетального типу.

Русійними силами цього процесу, на думку російського дослідника Т. Заславської, є, з одного боку, правляча еліта та прилегла до неї вища бюрократія, з другого – соціально зрілі, дієздатні та активні представники середніх прошарків.

Інша частина суспільства впливає на його перетворення переважно через вибір своїх адаптаційно-поведінкових стратегій. У цілому процес соціальної трансформації на пострадянському просторі (в Україні зокрема) є скоріше ненаціленим, таким, який поєднує риси ендогенності та екзогенності, спонтанності та спланованості [Див.: 2, с.132].

У модель націленої трансформації та в деякі версії теорії розвитку логічно вписується ідея прогресу. Щодо класичного структурного функціоналізму, то з ним ідея прогресу співвідноситься важко. Недоцільно говорити про те, що суспільство прогресує (стає кращим), якщо воно залишається стабільним. Класичний структурний функціоналізм ґрунтується на рівновазі соціальних систем.

Щодо дослідження глобальних змін у світовій науці спостерігається криза масштабних модернізаційних програм, з якими пов'язувалась історична місія капіталізму чи соціалізму. Жодна з них не мала своїм наслідком ліквідацію бідності, прямого або прихованого безробіття, злочинності, соціальної невпевненості в житті, незабезпеченості майбутнього. У зв'язку з цим починає домінувати точка зору, котра пропонує історію світових економічних, політичних та соціальних зрушень тлумачити як низку адаптацій, що не є спеціально орієнтованими на довгу перспективу [4, с. 17]. Провідні соціальні дослідники вже ведуть мову про необхідність нової концептуалізації соціальних змін та навіть про необхідність зміни парадигми їх розгляду.

Для прикладу, одна із спроб такої нової концептуалізації належить французькому досліднику Алену Турену. Він вважає, що на сьогодні, по суті з 1960-1970-х рр., людство опинилось у черговій фазі суспільних трансформацій. Основною її рисою є занепад «волонтаристських та мобілізуючих» держав. Виходячи з цього, сили трансформації стають за своєю природою економічними. Саме з цієї причини ортодоксальна політика ліберальної реорганізації в тій чи іншій формі домінує у всьому світі. Це не означає, буцімто світ став гомогенним і почав дотримуватись єдиної моделі, що являє собою «кінець історії» і заснована на поєднанні ринкової економіки, ліберальної демократії, культурної толерантності та десекуляризації. На думку А. Тулена, хвиля лібералізму, що зуміла повалити «мобілізуючу» державу, не є прототипом конструювання іншої моделі суспільства. Вона є «змітаючою» фазою,

тобто не є моделлю, оскільки ніякої «ліберальної» моделі суспільства не існує. Сутність світового процесу трансформації полягає в демонстрації важелів управління, котрі застосовувались світом політики до економіки заради політичних чи економічних міркувань або в інтересах впливових лобі і номенклатури [6, с. 10].

Значний інтерес становить розгляд соціальної трансформації у розрізі трансформації основних сфер життя суспільства – політичної, економічної, культурної. Поняття «соціальна трансформація» виступає як більш загальне по відношенню до поняття «політична трансформація». Соціальна система складається з елементів (сфер), найважливішими з яких є економічна, культурна, політична. Відповідно, процес соціальної трансформації включає як свої складові економічні, культурні та політичні трансформації.

Марксизм трактував всі культурні та політичні трансформації як наслідок економічного розвитку. На сьогодні домінуючою є думка про те, що різні сфери життя суспільства перебувають у складних відносинах взаємозв'язку, причому в цьому ансамблі політична сфера посідає домінуюче становище. Історія показує, що перетворення соціуму можуть мати причиною як економічні (промисловий переворот чи комп'ютерна революція), так і культурні (експансія нової ідеології) чи політичні (зміна політичного статусу території) чинники.

Виходячи з досвіду трансформаційних процесів останнього історичного періоду, автор стверджує, що їх змістом є процес модернізації, тобто переведення «традиційного» суспільства у «сучасне». При цьому, звичайно, ми виходимо саме із сучасного розуміння модернізації не як лінійного, однозначно позитивного, заснованого на ідеї прогресу явища, а як процесу, який постійно супроводжують конфліктні і кризові явища. Відповідно, стисло спробуємо проаналізувати соціальну трансформацію у розрізі структурних елементів соціальної системи.

В економічній сфері трансформація (тобто, в нашій трактовці, модернізація) при всіх конкретних історичних, географічних і т. п. контекстних особливостях має ряд спільних рис. Загалом їх можна звести до появи та розвитку товарного виробництва й вільного ринку або принаймні окремих ознак названих феноменів. Насамперед формується вільний ринок споживчих товарів; згодом, з подальшим наростанням трансформаційних процесів, формуються ринок робочої сили, фондовий ринок і так далі, аж до появи «віртуальних» ринків – ф'ючерсного і т. ін. Як би конкретно не проходив процес трансформації економічної підсистеми, можна твердити, що вектор його є одним і тим самим. Ідеологія капіталістичної модернізації

вважає економічну мотивацію головною та спільною для всіх людей, незалежно від їхніх культурних чи будь-яких інших особливостей. Таким чином ідея економічної вигоди починає проникати в усі сфери людського життя. У самій економіці це тягне за собою різке зростання особистої ініціативи, остаточну інституціоналізацію приватної власності, в тому числі на землю та інформацію. А це, у свою чергу, має своїм наслідком формування ринку як максимально деперсоніфікованого (дегуманізованого) посередника у розподілі соціальних цінностей, який керується єдиною економічними критеріями у здійсненні цієї функції.

У трансформації культурної сфери проходять подібні за змістом процеси, що із загальнофілософської точки зору можуть бути редуковані до зростання ролі індивіда. Починає розвиватись характерна для традиційного суспільства ієрархічна структура різних референтних груп, належність особи до яких є спадковою та довічною. Вихід не лише з сім'ї чи сільської громади, але й вихід індивіда внаслідок свідомого акту з власної нації, зміна національної самоідентифікації індивіда (нерідко кілька разів за своє життя) стає більш-менш звичним явищем. Подібним чином і релігійна належність відіграє для індивіда дедалі меншу роль, не дивлячись на те, що позірні ознаки релігійності суспільства можуть залишатися сталими або навіть наростати. Іншими словами, етнічна та релігійна самоідентифікації перестають відігравати роль самоцінної мотивації для поведінки як індивідів, так і груп. «Спостерігається процес формування нового типу людини, яка позбавляється успадкованих традиційних соціальних зв'язків та вступає у нові, виключно користуючись принципом необхідності та доцільності такого. Світ та комунікації для такої людини перетворюються на засоби досягнення власних цілей та успіху» [7, с. 130]. Відбувається, так би мовити, секуляризація і космополітизація суспільної та індивідуальної свідомості, що одразу породжує і набагато слабше виражену націоналістичну чи фундаменталістську контртенденцію. З'являється і поширюється феномен масової культури та масової інформації.

У політичній сфері модернізація виявляється насамперед через реальне визнання народу єдиним джерелом політичної влади. Трансформаційні процеси «здійснюються у напрямках формування системи влади на правовій основі; забезпечення законодавчого, конституційного розвитку країни; вдосконалення системи виборів; створення інституту парламентаризму; реформування судової системи; формування інституту місцевого самоврядування; створення партійної системи і розвитку політичного плюралізму; функціонування

незалежних засобів масової інформації; формування нової політичної еліти тощо [8, с. 52].

Таким чином, сумуючи, можна зазначити наступне. По-перше, політична трансформація, як правило, виступає ознакою завершення трансформаційних процесів у інших сферах життя суспільства. Навіть у тих випадках, коли політична трансформація є причиною змін в інших сферах життя суспільства (так буває, наприклад, коли вона є вимушеною, тобто коли цей процес викликаний не внутрішніми, а зовнішніми чинниками), можна вести мову про найбільшу ймовірність трансформаційних змін усього суспільства. У цей же час економічні та ідеологічні зрушення можуть відносно довго відбуватися незалежно, практично не впливаючи на політичну сферу. По-друге особлива роль політичних трансформацій пояснюється тим, що саме в їх процесі продукуються управлінські рішення, як правило у вигляді нормативних актів, які регулюють найважливіші аспекти усього суспільного життя і є обов'язковими до виконання, оскільки вони підкріплені державним примусом. По-третє, у випадку, коли йдеться про органічний еволюційний перехід від традиційного суспільства до сучасного, наприклад у Північно-Західній Європі XVI-XVIIIст., політична трансформація є результатом глибоких, фундаментальних зрушень у соціально-груповій структурі суспільства, у сфері економіки і духовності. Суспільства, де політична трансформація стала результатом вектором глибоких соціальних змін, продемонстрували решті світу бурхливий розвиток та різко вирвалися уперед у сфері технології, зокрема, військової. Оскільки величезний економіко-технологічний відкрив модерних суспільств від традиційних почав реально загрожувати незалежному існуванню останніх, їхні політичні еліти були змушені форсувати модернізацію. Тому сучасна політична трансформація, як правило, є інструментом форсування модернізації суспільства з боку його правлячої верхівки.

Таким чином у сучасному світі соціальна трансформація є засобом модернізації у відповідь на зовнішній виклик. При цьому глобалізація світу, а також всезростаюча інтегративна єдність всередині суспільних систем робить неможливими перетворення одних соціальних підсистем окремо від інших. Відповідно, соціальна трансформація неминує передбачає як свою складову політичну трансформацію, а та, у свою чергу – зміни як в елементному складі, так і в структурі політичної системи. Політична система, щоб стати інструментом трансформації суспільства, неодмінно мусить трансформуватися сама.

Внаслідок наведених вище причин, соціальна трансформація породжує таке явище, яке прийнято називати «перехідним» сус-

пільством. З теоретичної точки зору, воно є нестійкою, нелінійною системою, яка має у своїй структурі різні стаціонарні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки цієї системи. У перехідному суспільстві постійно виникають альтернативи розвитку, котрі існують потенційно, але можуть бути реалізовані при зміні умов. Можуть виникати і стаціонарні нестійкі стани, критичні ситуації, в яких система починає втрачати свою властивість відновлювати рівновагу (тобто втрачає системні якості). Тоді навіть слабкі впливи можуть призводити до неадекватних масштабних реакцій і до втрати керованості системи.

Найважливіший висновок, який мусить бути з цього зроблений і який пропонується автором як одна з складових нової парадигми розгляду соціальних (та – вужче – політичних) трансформацій, – те, що вони внаслідок своєї неорганічної в сучасних умовах природи не завжди мають наслідком перехід до модерного суспільства, скоріше навпаки: механічне запозичення лише зовнішніх ознак сучасного суспільства при демонтажі традиційних цінностей, норм та інститутів має наслідком стан перманентної аномії.

Перспективи подальших наукових розвідок в цьому напрямку включають в себе дослідження результатів трансформаційних процесів у крос-регіональному та крос-темпоральному вимірах.

Бібліографічний список

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2006. – 416 с.
2. Заславская Т. И. Постсоциалистический трансформационный процесс в России / Т. И. Заславская // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1998. – № 3. – С. 132-147.
3. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : БФ НДЦ, 1998. – 432 с.
4. Смелзер Н. Дж. Социальные преобразования и социальные перемены / Н. Дж. Смелзер // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23 (Ноябрь). – С. 17-22.
5. Hallinan, Maureen T. The Sociological Study of Social Change / Maureen T. Hallinan // American Sociological Review. – 1997. – Vol. 62. – P. 1-11.
6. Турэн, Алэн. Социальные трансформации двадцатого столетия / АлэнТурэн // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23 (Ноябрь). – С. 9-16.
7. Музиченко Г. В. Концептуалізація державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізаційних змін / Г. В. Музиченко. – Одеса : Друкарський дім, 2012. – 394 с.

8. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Ю. Шайгородський // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2010. – № 4. – С.51-53.

Рассмотрено понятие трансформации и социальной трансформации. Исследована взаимосвязь между социальной и политической трансформацией. Определена специфика современных политических трансформационных процессов.

The concept of transformation and social transformation are examined. The correlation between social and political transformation is investigated. The specificity of modern political transformation processes is defined.